

ΑΙΝΟΣ ΜΝΗΜΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΡΙΣΠΗ

Συμβολές στην Επιστήμη του Δικαίου
και των Διεθνών Σχέσεων

- *Essays of Law and International Relations,
in Memory of Professor Elias Krispis*
- *Gedächtnisschrift für Professor Dr. Elias Krispis*
- *Mélanges à la mémoire du Professeur Elias Krispis*

Χορηγός Εκδόσεως

Δρ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΑΜΑΡΑ-ΚΡΙΣΠΗ

Πρόεδρος Ιδρύματος Διεθνών Νομικών Μελετών
Καθηγητού Ηλία Κρίσπη & Δρ. Αναστασίας Σαμαρά-Κρίσπη

Επιμέλεια Εκδόσεως

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΑΜΑΡΑ-ΚΡΙΣΠΗ

Δρ. Πανεπιστημίου Μονάχου – Επίτ. Δικηγόρος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

2015

Η ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗ ΔΕΚΑΕΤΙΑ ΤΟΥ 1930¹

Αντώνης Κλάψης
*Διδάκτωρ Διπλωματικής Ιστορίας,
Πάντειο Πανεπιστήμιο
Μέλος Συνεργαζομένου Εκπαιδευτικού Προσωπικού,
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου*

Τα πρώτα χρόνια μετά τη Λωζάννη

Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923 εγκαινίασε μία νέα ιστορική περίοδο στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Η εκατέρωθεν ειλικρινής αποδοχή του εδαφικού καθεστώτος που είχε συμφωνηθεί στην ελβετική πόλη σήμαινε ότι ο βασικότερος παράγοντας, ο οποίος είχε για χρόνια τροφοδοτήσει τη (συχνά ένοπλη) αντιπαράθεση ανάμεσα στις δύο γειτονικές χώρες, πλέον εξέλιπε. Η χάραξη των ελληνοτουρκικών συνόρων κατά μήκος του ρου του Έβρου (με εξαίρεση το τρίγωνο του Κάραγατς στη δυτική όχθη του ποταμού, το οποίο αποδόθηκε στην Τουρκία) και η ταυτόχρονη κατακύρωση όλων των νησιών του βορειοανατολικού Αιγαίου (εκτός από την Ίμβρο και την Τένεδο) στην Ελλάδα δημιούργησαν μια νέα ισορροπία στη Θράκη και στο Αρχιπέλαγος, η οποία αντικατόπτριζε μεταξύ άλλων και τα πληθυσμιακά δεδομένα που είχαν προκύψει λόγω της Μικρασιατικής Καταστροφής και της συνακόλουθης υποχρεωτικής ανταλλαγής των πληθυσμών.

Έπειτα από μία δεκαετία σχεδόν αδιάκοπης συμμετοχής σε πολεμικές συγκρούσεις, στα πρώτα χρόνια μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης τόσο η Ελλάδα όσο και η Τουρκία είχαν κάθε λόγο να επικεντρωθούν στην εσωτερική τους ανασυγκρότηση. Η συρροή περισσότερων από 1.000.000 προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη στην Ελλάδα καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη περίθαλψης και στέγασής τους². Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας είχε οριστικά καταποντίσει την προοπτική εδαφικής επέκτασης της Ελλάδας σε βάρος της Τουρκίας, ωθώντας έτσι την ελληνική εξωτερική πολιτική στην υιοθέτηση μιας αυστηρά αντιαναθεωρητικής στάσης, η οποία αποσκοπούσε στη διαφύλαξη της ελληνικής εδαφικής ακεραιότητας και στην προάσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας. Μοναδική εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα έμελλε να αποτελέσει το βραχύβιο δικτατορικό καθεστώς του Θεόδωρου Πάγκαλου (Ιούνιος

1. Συμβολή στον Τιμητικό Τόμο Μνήμης Καθηγητού Ηλία Κρίσπη.

2. Για το προσφυγικό ζήτημα και τις επιπτώσεις του στην Ελλάδα βλ. Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact on Greece* (London: Hurst, 2002).

1925 - Αύγουστος 1926), κατά τη διάρκεια του οποίου επιχειρήθηκε ανεπιτυχώς η εξασφάλιση διεθνών ερεισμάτων (πρωτίστως ιταλικών) με σκοπό την ανατροπή της Συνθήκης της Λωζάννης³.

Από την άλλη πλευρά, η προσήλωση του νεοπαγούς κεμαλικού καθεστώτος στην εφαρμογή του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος συνεπαγόταν αναπόδραστα μία καταρχήν στροφή του ενδιαφέροντος κυρίως προς την κατεύθυνση των τεράστιων εσωτερικών προβλημάτων, μερικά από τα οποία μάλιστα (κουρδικές εξεγέρσεις στην ανατολική και νοτιοανατολική Μικρά Ασία) απειλούσαν την ίδια την εδαφική ακεραιότητα της νεαρής Τουρκικής Δημοκρατίας⁴. Η προσπάθεια οικοδόμησης ενός αμιγώς τουρκικού εθνικού κράτους κατά τα ευρωπαϊκά πρότυπα και η επιτυχία των ευρύτερων κοινωνικών, οικονομικών, θρησκευτικών κ.λπ. καινοτομιών προϋπέθεταν την αποφυγή οποιασδήποτε περιπλοκής στην εξωτερική πολιτική, η οποία θα μπορούσε να λειτουργήσει ως τροχοπέδη στο τιτάνιο έργο της ανασυγκρότησης της χώρας, γεγονός που επέδρασε καθοριστικά στους διπλωματικούς προσανατολισμούς του ίδιου του Κεμάλ και της κυβέρνησής του⁵.

Με αυτά τα δεδομένα, μοναδικό σοβαρό εμπόδιο για την περαιτέρω βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων αποτελούσαν προβλήματα που είχαν προκύψει από την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών (30 Ιανουαρίου 1923). Η Σύμβαση προέβλεπε την υποχρεωτική ανταλλαγή των εκατέρωθεν πληθυσμών, καθιερώνοντας ταυτόχρονα δύο σημαντικές εξαιρέσεις: τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και τους μουσουλμάνους της Δυτικής Θράκης. Έτσι, οι ελληνοτουρκικές εκκρεμότητες που σχετίζονταν με την ανταλλαγή των πληθυσμών χωρίζονταν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: τα περιουσιακά και τα μειονοτικά ζητήματα. Τα πρώτα περιλάμβαναν την εκτίμηση των εκατέρωθεν ανταλλάξιμων περιουσιών, ενώ τα δεύτερα πρωτίστως την εξαίρεση από τη διαδικασία της υποχρεωτικής ανταλλαγής χιλιάδων Ελλήνων κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι είχαν αυ-

3. Antonis Klapsis, "Attempting to Revise the Treaty of Lausanne: Greek Foreign Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925-1926", *Diplomacy and Statecraft*, 25(2) (2014), υπό δημοσίευση. Συνολικότερα για την εξωτερική πολιτική του Πάγκαλου κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του βλ. Harry J. Psomides, "The Diplomacy of Theodoros Pangalos (1925-1926)", *Balkan Studies*, 13 (1972), σ. 3-26.

4. Αλέξης Αλεξανδρής, «Το ιστορικό πλαίσιο των ελληνοτουρκικών σχέσεων, 1923-1955», *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, 1923-1987* (Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση - ΕΛΙΑΜΕΠ, 1988), σ. 33. Πρβλ. William Hale, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000* (London / Portland: Frank Cass, 2002), σ. 56-57.

5. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι -όπως ήταν φυσικό- οι μεταρρυθμίσεις που εισήχυνταν ο Κεμάλ και οι οπαδοί του συναντούσαν ισχυρές αντιδράσεις στο εσωτερικό της Τουρκίας: βλ. Αρχείο Ιωάννη Πολίτη (Μουσείο Μπενάκη), 228/φάκ. 13, Ι. Πολίτης προς Γονατά, αρ. 48, Άγκυρα, 2 Ιανουαρίου 1924· Ι. Πολίτης προς Καφαντάρη, αρ. 784, Άγκυρα, 3 Μαρτίου 1924. Για τον τρόπο με τον οποίο η ελληνική διπλωματία προσλάμβανε την εξωτερική πολιτική της Τουρκίας τα πρώτα χρόνια μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης βλ. Antonis Klapsis, "Turkey's Search for a New Foreign Policy, 1923-1925: The View of Greek Diplomacy", *Balkan Studies*, 46 (2005-2007), σ. 81-98.

θαίρετα θεωρηθεί από τις τουρκικές αρχές ως ανταλλάξιμοι⁶. Τον Ιανουάριο του 1925 η αιφνιδιαστική απέλαση του οικουμενικού πατριάρχη Κωνσταντίνου ΣΤ΄ ως ανταλλάξιμου επιδείνωσε δραματικά τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, χωρίς πάντως να οδηγήσει στην πλήρη ρήξη⁷.

Μετά από κοπώδεις διαπραγματεύσεις, η Ελλάδα και η Τουρκία κατέληξαν στη συνολόγηση δύο Συμφωνιών (της Άγκυρας στις 21 Ιουνίου 1925 και της Αθήνας την 1^η Δεκεμβρίου 1926) με σκοπό τη διευθέτηση όλων των εκκρεμοτήτων. Ωστόσο, και οι δύο Συμφωνίες τελικά ουδέποτε εφαρμόστηκαν στην πράξη⁸. Την άνοιξη του 1928 η ιταλική μεσολάβηση για τη διευθέτηση των ελληνοτουρκικών εκκρεμοτήτων, απότοκη της επιθυμίας της Ρώμης να ηγηθεί ενός μεσογειακού συνασπισμού με τη συμμετοχή της Αθήνας και της Άγκυρας, έδωσε νέες ελπίδες για άρση του αδιεξόδου. Όμως ούτε και αυτή η προσπάθεια στέφθηκε με επιτυχία καθώς προσέκρουσε στην τουρκική αδιαλλαξία, γεγονός που επέτεινε την ελληνική απογοήτευση⁹.

Οι βάσεις της ελληνοτουρκικής προσέγγισης: το Σύμφωνο Φιλίας του 1930

Η άνοδος του Ελευθέριου Βενιζέλου στην εξουσία το καλοκαίρι του 1928 έμελλε να αποδειχθεί καθοριστικής σημασίας για την περαιτέρω εξέλιξη των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Παραμένοντας στην πρωθυπουργία για μία τετραετία, ο Βενιζέλος άσκησε καθοριστική επιρροή στη χάραξη και στην εφαρμογή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Ως πρωθυπουργός, αξιοποίησε τις παρακαταθήκες της οικουμενικής κυβέρνησης Ζαΐμη (Δεκέμβριος 1926 - Ιούνιος 1928), η οποία με υπουργό Εξωτερικών τον Ανδρέα Μιχαλακόπουλο είχε σε αρκετά ζητήματα προλειάνει αποτελεσματικά το διπλωματικό έδαφος. Έτσι, εκμεταλλευόμενος την ευνοϊκή συγκυρία, ο Βενιζέλος κατόρθωσε πολύ γρήγορα να επιτύχει τη σύναψη Συμφώνων Φιλίας με την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία, βγάζοντας την Ελλάδα από τη διπλωματική απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή¹⁰.

6. Αντώνης Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10^{ης} Ιουνίου 1930: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης – Εθνικό Ίδρυμα Μελετών και Ερευνών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2010), σ. 31-50.

7. Alexis Alexandris, "The expulsion of Constantine VI: The Ecumenical Patriarchate and Greek-Turkish relations (1924-1925)", *Balkan Studies*, 22 (1981), σ. 333-363.

8. Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο*, σ. 66-83.

9. Αντώνης Κλάψης, *Ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1926-1928* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης – Ινστιτούτο Δημοκρατίας Κωνσταντίνος Καραμανλής, 2009), σ. 141-202.

10. Για τους επιτυχείς διπλωματικούς χειρισμούς του Βενιζέλου το δεύτερο εξάμηνο του 1928 βλ. Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική μετά την Συνθήκη της Λωζάννης: η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1928* (Θεσσαλονίκη: Επιστημονικά Δημοσιεύματα Ινστιτούτου Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου και Διεθνών Σχέσεων Θεσσαλονίκης, 1977). Το πρώτο βήμα για την έξοδο της Ελλάδας από τη διπλωματική απομόνωση είχε συντελεστεί από την κυβέρνηση Ζαΐμη τον Μάρτιο του 1928 μέσω της υπογραφής του Συμφώνου Φιλίας με τη Ρουμανία· βλ. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «Το ελληνορουμανικόν Σύμφωνον της 21^{ης} Μαρτίου 1928», *Μακεδονικά*, 14 (1974), σ. 151-162.

Ένας από τους σημαντικότερους διπλωματικούς στόχους του Βενιζέλου δεν ήταν άλλος από την ελληνοτουρκική συνεννόηση. Έχοντας πλέον αποστασιοποιηθεί πλήρως από τη Μεγάλη Ιδέα, ο Κρητικός πολιτικός διέβλεπε στην προοπτική της σύμπραξης της Αθήνας με την Άγκυρα τη δυνατότητα ενίσχυσης της ελληνικής ασφάλειας απέναντι την απειλή από το βορρά. Βάσει αυτής της ανάλυσης, ο δυνητικός κίνδυνος για την ελληνική εδαφική ακεραιότητα δεν προερχόταν από την Τουρκία, αλλά από τη Βουλγαρία, η οποία δεν είχε συμφιλιωθεί με την απώλεια της Δυτικής Θράκης και εξακολουθούσε να επιδιώκει την εξασφάλιση εδαφικής διεξόδου στο Αιγαίο Πέλαγος. Κατά συνέπεια, με δεδομένη τη σύμπτωση των απόψεων της Αθήνας και της Άγκυρας σχετικά με την ανάγκη διατήρησης του status quo στα Βαλκάνια, η στενή ελληνοτουρκική συνεργασία θα μπορούσε να δημιουργήσει ένα αποτελεσματικό ανάχωμα στον βουλγαρικό αναθεωρητισμό, ικανό να συγκρατήσει τις επεκτατικές βλέψεις της Σόφιας¹¹.

Η ολοκλήρωση αυτού του σχεδίου ήταν αδύνατη εάν προηγουμένως δεν διευθετούνταν οι ελληνοτουρκικές εκκρεμότητες που σχετίζονταν με την εφαρμογή της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, με κυριότερα τα περιουσιακά και τα μειονοτικά ζητήματα. Αντιλαμβανόμενος αυτή την πραγματικότητα, ο Βενιζέλος έδωσε προτεραιότητα στην επιτάχυνση των διμερών διαπραγματεύσεων για την επίλυση των προβλημάτων. Έτσι, παρά τα εμπόδια που παρεμβλήθηκαν στο δρόμο για την επίτευξη μιας αμοιβαία αποδεκτής συμφωνίας, Αθήνα και Άγκυρα κατέληξαν στις 10 Ιουνίου 1930 στην υπογραφή του λεγόμενου Οικονομικού Συμφώνου. Βάσει των διατάξεων του Συμφώνου, η Ελλάδα και η Τουρκία αποδέχονταν το συμψηφισμό των ανταλλάξιμων περιουσιών, ενώ η ελληνική πλευρά επιβαρυνόταν με την καταβολή συνολικά 440.000 λιρών Αγγλίας για την αποζημίωση αφενός διάφορων κατηγοριών θιγόμενων προσώπων από τις διατάξεις του και αφετέρου της τουρκικής κυβέρνησης. Ταυτόχρονα, η Ελλάδα και η Τουρκία αναγνώρισαν ως μη ανταλλάξιμους όλους τους μουσουλμάνους και ελληνικής καταγωγής κατοίκους της Δυτικής Θράκης και της Κωνσταντινούπολης αντίστοιχα¹².

Στην πραγματικότητα, το Οικονομικό Σύμφωνο δεν ήταν ο τελικός, αλλά μόνο ο απαραίτητος ενδιάμεσος σταθμός στην πορεία της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, την οποία είχε κατά νου ο Βενιζέλος¹³. Ο συμβιβασμός της 10^{ης} Ιουνίου 1930 είχε

11. Για την κομβική σημασία της ελληνοτουρκικής συνεννόησης στην εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου, με άξονα την προσπάθειά του να επιλύσει μέσα από αυτή το ελληνικό πρόβλημα ασφάλειας, βλ. Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα ασφάλειας στα Βαλκάνια, 1928-1931* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1999). Συνολική επισκόπηση της εξωτερικής πολιτικής του Βενιζέλου την τετραετία 1928-1932 στο Κώστας Αλ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928-1932)* (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1995, β' έκδοση).

12. Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο*, σ. 115-187.

13. Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας [στο εξής ΔΙΑΥΕ], 1931, Β/69, «Η προς ρύθμισιν των Ελληνο-Τουρκικών Ζητημάτων προσπάθεια από των μέσων 1928 μέχρι σήμερον [1931]», [Αθήνα (;)], [Δεκέμβριος 1931 (?)].

βέβαια συντελεστεί σε μεγάλο βαθμό σε βάρος της Ελλάδας, Όμως τα πολιτικά και διπλωματικά οφέλη που αναμένονταν από την συνεννόηση ανάμεσα στην Αθήνα και την Άγκυρα ήταν τέτοιας έκτασης ώστε κατά την άποψη του Βενιζέλου να δικαιολογούν τις ελληνικές υποχωρήσεις¹⁴. Όπως, άλλωστε, παρατηρούσε ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα σερ Πάτρικ Ράμσαιη με την υπογραφή του Οικονομικού Συμφώνου η Ελλάδα «δεν θυσίαζε στην πραγματικότητα τίποτα περισσότερο ουσιώδες από απατηλές ελπίδες, διότι κανείς δεν υπέθετε ότι οι Τούρκοι θα μπορούσαν ποτέ να εξαναγκασθούν να πληρώσουν, οποιαδήποτε κι αν ήταν τα δικαιώματα των προσφύγων για αποζημίωση βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης»¹⁵.

Μόλις τέσσερις μήνες μετά τη συνομολόγηση του Οικονομικού Συμφώνου, ο Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Τουρκία, κατά τη διάρκεια της οποίας υπέγραψε στην Άγκυρα με τον Τούρκο ομόλογό του Ισμέτ Ινονού¹⁶ διμερές Σύμφωνο Φιλίας (30 Οκτωβρίου 1930)¹⁷. Βάσει των διατάξεών του¹⁸ η Ελλάδα και η Τουρκία δεσμεύονταν όχι μόνο να παραμείνουν ουδέτερες στην περίπτωση που μία εκ των δύο δεχόταν επίθεση από τρίτο κράτος, αλλά επιπλέον αναλάμβαναν την υποχρέωση να μην εισέλθουν σε οποιοδήποτε πολιτικό ή οικονομικό συνασπισμό που θα στρεφόταν κατά του ενός από τα συμβαλλόμενα μέρη. Παράλληλα, Αθήνα και Άγκυρα συμφωνούσαν να επιλύουν όλες τις μεταξύ τους διαφορές που δεν μπορούσαν να επιλυθούν διά της συνήθους διπλωματικής οδού μέσω μιας πενταμελούς επιτροπής συνδιαλλαγής που θα δημιουργούνταν ειδικά για αυτό το σκοπό. Σε περίπτωση, εξάλλου, που η διαδικασία της συνδιαλλαγής αποτύγχανε, οι δύο κυβερνήσεις όφειλαν να καταρτίσουν συνυποσχετικό προκειμένου να προσφύγουν στο Διαρκές Δικαστήριο Διεθνούς Δικαιοσύνης της Χάγης, το οποίο θα αποφαινόταν επί της διαφοράς.

Οι βάσεις της ελληνοτουρκικής συνεννόησης είχαν τεθεί και συμπληρώθηκαν από την ταυτόχρονη συνομολόγηση ακόμα τριών συμφωνιών: του Πρωτοκόλλου για τον Περιορισμό των Ναυτικών Εξοπλισμών, του Συμφώνου Εγκατάστασης και της Σύμβασης Εμπορίου. Ειδικά η μείωση των δαπανών για τους ναυτικούς εξοπλισμούς αποτελούσε ζήτημα καίριας σημασίας για την Ελλάδα. Το Πρωτόκολλο έδινε στην

14. Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου (Μουσείο Μπενάκη) [στο εξής ΑΕΒ], 173/φάκ. 283, [Ομιλία του Βενιζέλου για τον απολογισμό του κυβερνητικού έργου]. Μολονότι το αντίγραφο της εν λόγω ομιλίας δεν φέρει ημερομηνία, από το περιεχόμενό της προκύπτει ότι συντάχθηκε και εκφωνήθηκε μετά τα μέσα του 1930 και οπωσδήποτε πριν από την εκπονή της θητείας της κυβέρνησης Βενιζέλου (1928-1932).

15. Foreign Office (Public Record Office) [στο εξής FO], 371/15237, C 882/882/19, Ράμσαιη προς Χέντερσον, "Annual Report, 1930", αρ. 49, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1931.

16. Η χρήση επωνύμων καθιερώθηκε στην Τουρκία μόλις τον Ιούλιο του 1934. Χάριν διευκόλυνσης του αναγνώστη οι Τούρκοι πολιτικοί μνημονεύονται σε όλο το παρόν κείμενο με το επώνυμο που υιοθέτησαν το 1934.

17. Ιφιγένεια Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας του 1930* (Αθήνα: Φιλιπότης, 1982).

18. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλλου 96, 15 Απριλίου 1931.

Αθήνα και στην Άγκυρα τη δυνατότητα συνεννόησης στο ευαίσθητο ζήτημα της διατήρησης της μεταξύ τους ναυτικής ισορροπίας, καθώς τα δύο συμβαλλόμενα μέρη αναλάμβαναν την υποχρέωση να προειδοποιούν το ένα το άλλο έξι μήνες πριν από την απόκτηση ή την κατασκευή οποιουδήποτε νέου πολεμικού πλοίου¹⁹. Η αποφυγή μιας κούρσας εξοπλισμών στο Αιγαίο θα έδινε στην ελληνική κυβέρνηση τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει τα χρήματα που θα εξοικονομούνταν προκειμένου να ενισχύσει τις χερσαίες δυνάμεις της με σκοπό την προάσπιση των περισσότερο ευάλωτων βορείων συνόρων της, ιδίως προς την πλευρά της Βουλγαρίας. Αυτός ήταν πιθανότατα και ο λόγος για τον οποίο η ελληνική κυβέρνηση είχε ήδη από το Σεπτέμβριο του 1925 προτείνει στην Τουρκία τη σύναψη μιας ανάλογης συμφωνίας, πρόταση που έμεινε τότε χωρίς ανταπόκριση εξαιτίας της μη προηγούμενης διευθέτησης των διμερών οικονομικών εκκρεμοτήτων²⁰.

Η επίσκεψη του Ινονού και του Τούρκου υπουργού Εξωτερικών Τεβφίκ Ρουσνι Αράς στην Αθήνα τον Οκτώβριο του 1931 επιβεβαίωσε τον ούριο άνεμο που έπνεε στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Στις συζητήσεις κορυφής που διεξήχθησαν στην ελληνική πρωτεύουσα οι δύο πλευρές συμφώνησαν για την ανάγκη συντονισμού των διπλωματικών τους κινήσεων, μέσω της συνεννόησης των υπουργών Εξωτερικών των δύο κρατών για θέματα κοινού ενδιαφέροντος και της ανταλλαγής σχετικών πληροφοριών²¹. Η εγκάρδια υποδοχή που επιφυλάχθηκε όχι μόνο από τις επίσημες αρχές²², αλλά πολύ περισσότερο από την ελληνική κοινή γνώμη στους Τούρκους επισήμους, αποτελούσε σαφή ένδειξη ότι ο ελληνικό λαός είχε ενστερνιστεί την ιδέα της ελληνοτουρκικής φιλίας²³. Η θέρμη με την οποία η ελληνική κυβέρνηση υποστήριξε το καλοκαίρι του 1932 την ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών δεν άφηνε κανένα περιθώριο αμφιβολίας για τη σύσφιξη των δεσμών ανάμεσα στις δύο πλευρές του Αιγαίου²⁴.

Ήδη πριν καταστεί μέλος της Κοινωνίας των Εθνών, η Τουρκία είχε εκδηλώσει το ενδιαφέρον της για την προσέλευση της Βουλγαρίας στον ελληνοτουρκικό συνασπι-

19. Γενικότερα για το Πρωτόκολλο για τον Περιορισμό των Ναυτικών Εξοπλισμών βλ. Evanthis Hatzivassiliou, "The 1930 Greek-Turkish Naval Protocol", *Diplomacy and Statecraft*, 9 (1998), σ. 89-111.

20. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 20^η, 18 Δεκεμβρίου 1930, σ. 392.

21. ΑΕΒ, 173/φάκ. 61, «Συνομιλίες των πρωθυπουργών και των υπουργών των Εξωτερικών της Ελλάδος και της Τουρκίας κατά τας συσκέψεις της 5^{ης} και 6^{ης} Οκτωβρίου 1931».

22. Όπως παρατηρούσε ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα σερ Πάτρικ Ράμσαιη, με αφορμή την επίσκεψη των Ινονού και Αράς η ελληνική πρωτεύουσα είχε διακοσμηθεί με τουρκικές σημαίες για πρώτη φορά από την εποχή της τουρκοκρατίας· βλ. FO, 371/15232, C 7834/88/19, Ράμσαιη προς Μαρκήσιο του Ρέντινγκ, αρ. 485, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1931. Πρβλ. FO, 371/15970, C 1621/1621/19, Ράμσαιη προς Σάιμον, "Annual Report, 1931", αρ. 71, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1932.

23. ΔΙΑΥΕ, 1931, Β/Ι (Β/28), Μιχαλακόπουλος προς Πρεσβείες Λονδίνου, Παρισίων, Ρώμης, Βελιγραδίου, Σόφιας και Άγκυρας, αρ. 15150, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1931· ΔΙΑΥΕ, 1931, Β/69, Μιχαλακόπουλος προς όλες τις Πρεσβείες και το Γενικό Προξενείο Κωνσταντινούπολης, αρ. 15853, Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 1931.

24. Αντώνης Κλάφης, *Η ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1923-1932* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2014), σ. 101-105.

σμό²⁵, εξέλιξη που εκτός των άλλων θα έδινε στις τρεις χώρες τη δυνατότητα να συμπίξουν κοινό μέτωπο στους κόλπους του Οργανισμού της Γενεύης²⁶. Για αυτό το λόγο, η Άγκυρα προσέφερε στην Αθήνα τη μεσολάβησή της έτσι ώστε να διευκολυνόταν η διευθέτηση των ελληνοβουλγαρικών οικονομικών εκκρεμοτήτων, μεγάλο μέρος από τις οποίες σχετιζόταν με την εφαρμογή της Σύμβασης του Νείγυ για την εθελούσια ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Βουλγαρία (27 Νοεμβρίου 1919). Παρά την επιφυλακτικότητα που εξέφραζε η ελληνική ηγεσία σχετικά με την αγαθότητα των βουλγαρικών προθέσεων²⁷, τελικά αποδέχθηκε την τουρκική μεσολάβηση. Ωστόσο, οι προσπάθειες της Άγκυρας δεν καρποφόρησαν καθώς προσέκρουσαν στον ύφαλο της αδιαλλαξίας της Σόφιας. Ήταν φανερό ότι η βουλγαρική πλευρά δεν μπορούσε να συμβιβαστεί με την ιδέα της οριστικής απώλειας της Δυτικής Θράκης και εξακολουθούσε να επιδιώκει την εξασφάλιση εδαφικής διεξόδου στο Αιγαίο, γεγονός που απέκλειε κάθε ενδεχόμενο συνεννόησης με την Ελλάδα²⁸.

Η διεύρυνση της συνεργασίας: το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης

Η απειλή που αισθανόταν η Ελλάδα από τις αναθεωρητικές τάσεις της Βουλγαρίας αποτελούσε έναν από τους βασικότερους λόγους που ωθούσαν την Αθήνα να αναζητήσει τη σύμπραξη με την Άγκυρα. Η πολιτική που εγκαίνιασε ο Βενιζέλος διέθετε το πλεονέκτημα της διακομματικής συναίνεσης, καθώς γινόταν δεκτή ως απολύτως απαραίτητη εξίσου και από την αντιβενιζελική παράταξη: δεν ήταν μια συγκυριακή επιλογή, αλλά μία στρατηγική με μακρόπνοο χαρακτήρα. Έτσι, η προσήλωση στην ελληνοτουρκική συνεννόηση, απότοκη της ψύχραιμης στάθμισης των γεωπολιτικών δεδομένων της εποχής, αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο της ελληνικής διπλωματίας σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930.

Η κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος υπό τον Παναγή Τσαλδάρη, η οποία ανέλαβε τα ηνία της χώρας τον Μάρτιο του 1933, δεν έμελλε να απομακρύνει την Ελλάδα από τη οδό της στενής συνεργασίας με την Τουρκία. Η άνοδος του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του ίδιου έτους είχε πυκνώσει τα σύννεφα στον ευρωπαϊκό διπλωματικό ορίζοντα. Ο φόβος ότι η εξέλιξη αυτή μπορούσε να ενθαρρύνει περαιτέρω την ανοιχτή εκδήλωση του βουλγαρικού αναθεωρητισμού ενίσχυε την πεποίθηση ότι η συνεννόηση της Αθήνας με την Άγκυρα ήταν το πλέον πρόσφορο μέσο για την αναχαίτιση της βουλγαρικής απειλής. Κατά συνέπεια, το ελληνικό πρόβλημα

25. ΔΙΑΥΕ, 1931, Β/2/Ι, Πολυχρονιάδης προς [Μιχαλακόπουλο (;)], αρ. 70, Άγκυρα, 4 Ιανουαρίου 1931· ΑΕΒ, 173/φάκ. 60, Μιχαλακόπουλος, «Σημείωμα περί της συνομιλίας μου μετά του Ισμέτ Πασά Πρωθυπουργού της Τουρκίας, Χάληκ, 30 Απριλίου 1931», Κωνσταντινούπολη, 1 Μαΐου 1931.

26. ΑΕΒ, 173/φάκ. 340, Ν. Πολίτης προς Βενιζέλο (επιστολή), Γενεύη, 7 Δεκεμβρίου 1930.

27. Βλ. για παράδειγμα Αρχείο Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο), φάκ. 1 (υποφάκ. 1.1), Μιχαλακόπουλος προς Ν. Πολίτη (επιστολή), Αθήνα, 5 Ιανουαρίου 1931.

28. Αντώνης Κλάφης, «Στον απόηχο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης: η τουρκική μεσολάβηση για τη διευθέτηση των ελληνοβουλγαρικών εκκρεμοτήτων (1930-1932)», *Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, ΚΗ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 25-27 Μαΐου, Πρακτικά* (Θεσσαλονίκη: 2008), σ. 240-258.

ασφάλειας επιτεινόταν²⁹ κι έτσι η κυβέρνηση Τσαλδάρη επιζήτησε να συνεχίσει τη βενιζελική πολιτική της ελληνοτουρκικής σύμπραξης, αποβλέποντας μάλιστα στην περαιτέρω διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής της.

Στις 14 Σεπτεμβρίου 1933, οι πρωθυπουργοί και οι υπουργοί Εξωτερικών της Ελλάδας και της Τουρκίας υπέγραψαν στην Άγκυρα το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Βάσει του πρώτου άρθρου του Συμφώνου οι δύο γειτονικές χώρες δήλωναν ότι εγγυούνταν αμοιβαία το απαραβίαστο των κοινών τους συνόρων. Επιπλέον, τα συμβαλλόμενα μέρη δεσμεύονταν να διαβουλεύονται εκ των προτέρων και να συνεργάζονται για όλα τα διεθνή ζητήματα που άπτονταν των ενδιαφερόντων τους προκειμένου να διασφαλίζουν την εξυπηρέτηση των κοινών τους συμφερόντων. Δίνοντας ανάγλυφα το στίγμα της στενής ελληνοτουρκικής φιλίας, Αθήνα και Άγκυρα συμφωνούσαν ότι σε περίπτωση που ένα από τα δύο κράτη δεν αντιπροσωπευόταν σε κάποιο διεθνές forum, τότε ο αντιπρόσωπος του άλλου θα αναλάμβανε να υπερασπίσει τα κοινά τους συμφέροντα. Τέλος, η διάρκεια του Συμφώνου προβλεπόταν να είναι δεκαετής, ενώ εφόσον δεν καταγγελλόταν ένα έτος πριν από τη λήξη του, θα ανανεωνόταν αυτόματα για ακόμα δέκα έτη³⁰.

Σύντομο και περιεκτικό, το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης διεύρυνε εντυπωσιακά τα όρια της ελληνοτουρκικής συνεργασίας όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί μετά τη συνομολόγηση του Συμφώνου Φιλίας του Οκτωβρίου του 1930. Στην πραγματικότητα αποτελούσε την ιδρυτική πράξη συγκρότησης μιας ελληνοτουρκικής συμμαχίας με βασικό στόχο την ανάσχεση του βουλγαρικού επεκτατισμού. Η πρόβλεψη για την εγγύηση των κοινών συνόρων, η οποία, όπως διευκρινίστηκε ρητά κατά τη διάρκεια των ελληνοτουρκικών συζητήσεων κορυφής που πραγματοποιήθηκαν στην Άγκυρα από τις 11 έως τις 13 Σεπτεμβρίου 1933, αναφερόταν στη θρακική μεθόριο³¹, αποδείκνυε την απόφαση της Αθήνας και της Άγκυρας να συνδράμουν η μία την άλλη σε περίπτωση στρατιωτικής εις βάρος τους ενέργειας από την πλευρά της Σόφιας. Το γεγονός ότι η εγγύηση δεν επεκτεινόταν στα ναυτικά ελληνοτουρκικά σύνορα αποτύπωνε με σαφήνεια την πρόθεση των συντακτών του Συμφώνου να αποφύγουν την εμπλοκή σε μία αναμέτρηση με οποιαδήποτε από τις Μεγάλες Δυνάμεις που δραστηριοποιούνταν στην ανατολική Μεσόγειο.

Όπως ήταν αναμενόμενο, το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο έγινε δυσμενώς δεκτό στη Σόφια³², όπου ερμηνεύθηκε ως ευθέως στρεφόμενο εναντίον της Βουλγαρίας³³. Οι

29. Βλ. διεξοδικότερα Μανόλης Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, 1933-1936* (Αθήνα: Ι. Σιδέρης, 2010).

30. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τεύχος Α', αριθμός φύλλου 66, 14 Φεβρουαρίου 1934, σ. 373-374.

31. ΔΙΑΥΕ, 1933, Α.Α.Κ. 15, [Πρακτικό συνομιλιών Μουσταφά Κεμάλ, Τσαλδάρη και Μάξιμου, Άγκυρα, 11 Σεπτεμβρίου 1933], «Πρώτη Συνεδρίασις 12 Σεπτεμβρίου 1933», «Δευτέρα Συνεδρίασις 13 Σεπτεμβρίου 1933».

32. ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/VIII, Τζιρακόπουλος προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1639, Βιέννη, 19 Σεπτεμβρίου 1933.

βουλγαρικές ανησυχίες, ωστόσο, όχι μόνο δεν ήταν δικαιολογημένες, αλλά αντίθετα αποκάλυπταν για ακόμα μία φορά την υστεροβουλία των βουλγαρικών προθέσεων. Το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης δεν είχε επιθετικό, αλλά καθαρά αμυντικό χαρακτήρα, καθώς αποσκοπούσε στην παγίωση και όχι στην αλλαγή του εδαφικού καθεστώτος³⁴. Κατά συνέπεια, η δυσaráσκεια της Σόφιας από την υπογραφή του Συμφώνου αποτελούσε την πλέον απτή απόδειξη για το γεγονός ότι η Βουλγαρία δεν είχε εγκαταλείψει τις φιλοδοξίες για εδαφική επέκταση προς νότο με σκοπό την εξασφάλιση διεξόδου στο Αιγαίο.

Σε τελική ανάλυση, το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης είχε γεννηθεί ακριβώς λόγω της διαπίστωσης της βουλγαρικής αδιαλλαξίας, η οποία είχε εκφραστεί από την απροθυμία της Σόφιας να αποδεχθεί ως οριστικό το εδαφικό status quo. Οι άκαρπες προσπάθειες της Αθήνας και της Άγκυρας να επιδιώξουν τον προσεταιρισμό της Βουλγαρίας είχαν καταδείξει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η τελευταία δεν ήταν διατεθειμένη να αποκηρύξει τον αναθεωρητισμό, εκτίμηση την οποία συμμερίζονταν εξίσου η ελληνική και η τουρκική κυβέρνηση³⁵. Ακόμα και μετά την υπογραφή του ελληνοτουρκικού Συμφώνου, η βουλγαρική κυβέρνηση συνέχισε να απορρίπτει κάθε ιδέα τελεσίδικης εγγύησης του εδαφικού καθεστώτος, γεγονός που έμελλε να επιταχύνει τις διπλωματικές διεργασίες, οι οποίες αποσκοπούσαν στη διαβαλκανική συνεννόηση.

Στην πραγματικότητα, τα θεμέλια για τη συνεννόηση των βαλκανικών κρατών (πλην της Αλβανίας) με σκοπό την εξουδετέρωση της βουλγαρικής απειλής εναντίον της ειρήνης και της ασφάλειας στη νοτιοανατολική Ευρώπη είχαν τεθεί ακριβώς μέσω της συνομολόγησης του Συμφώνου της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Προσδιορίζοντας με σαφήνεια τις ευρύτερες προεκτάσεις του τελευταίου, κατά τη διάρκεια των συνομιλιών κορυφής που διεξήχθησαν στην τουρκική πρωτεύουσα πριν από την υπογραφή του ο πρόεδρος της Τουρκικής Δημοκρατίας Κεμάλ Ατατούρκ είχε αναφέρει ρητά στον Τσαλδάρη και στον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Δημήτριο Μάξιμο ότι σε περίπτωση που η Σόφια δεν αποφάσιζε να συνάψει με την Αθήνα και την Άγκυρα εγγυητικό σύμφωνο ανάλογο με το ελληνοτουρκικό, τότε η Ελλάδα και η Τουρκία θα έπρεπε να εξετάσουν το ενδεχόμενο συνεννόησης με τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία με σκοπό τη σύναψη συμφώνων ουδετερότητας που θα λειτουργούσαν αποτρεπτικά στην εκδήλωση του βουλγαρικού αναθεωρητισμού³⁶. Το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης θα λειτουργούσε, με άλλα λόγια, ως ο καταλύτης των εξελί-

33. ΔΙΑΥΕ, 1933, Α/3/Ι, Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2720, Σόφια, 21 Σεπτεμβρίου 1933· Κόλλας προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 2727, Σόφια, 22 Σεπτεμβρίου 1933.

34. ΔΙΑΥΕ, 1933, Β/Ι/Τ, Υπουργείο Εξωτερικών προς Πρεσβείες Παρισιού, Λονδίνου, Ρώμης, Βελιγραδίου, Βουκουρεστίου και Σόφιας, αρ. 8268, Αθήνα, 21 Σεπτεμβρίου 1933.

35. Για τις τουρκικές απόψεις βλ. Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Μειονότητες στα Βαλκάνια. Βαλκανικές Διασκέψεις 1930-1934* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1994), σ. 134.

36. ΔΙΑΥΕ, 1933, Α.Α.Κ. 15, [Πρακτικό συνομιλιών Μουσταφά Κεμάλ, Τσαλδάρη και Μάξιμου, Άγκυρα, 11 Σεπτεμβρίου 1933].

ξεων που θα επέτρεπαν τη συγκρότηση όχι ενός διμερούς, αλλά ενός πολυμερούς συνδέσμου κρατών, ο οποίος θα αποτελούσε ανάχωμα απέναντι στις επεκτατικές διαθέσεις της Σόφιας.

Η σχεδόν ταυτόχρονη απόφαση της κυβέρνησης Τσαλδάρη να εγκαταλείψει τη βενιζελική πολιτική προτίμησης διμερών συμφώνων καθιστούσε την Αθήνα περισσότερο δεκτική στις προτάσεις υπέρ της πολυμερούς διαβαλκανικής σύμπραξης. Οι διπλωματικές επαφές ανάμεσα στην Ελλάδα, την Τουρκία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία πύκνωσαν κατά τη διάρκεια των τελευταίων μηνών του 1933 και κατέληξαν στις αρχές Φεβρουαρίου του 1934 στη σύναψη του Βαλκανικού Συμφώνου, βάσει του οποίου τα τέσσερα συμβαλλόμενα μέρη εγγυούνταν αμοιβαία την εδαφική τους ακεραιότητα απέναντι σε οποιαδήποτε ξένη επιβουλή, συμπεριλαμβανομένης ασφαλώς πρώτης απ' όλες εκείνης που προερχόταν από την πλευρά της Βουλγαρίας³⁷.

Το απόγειο και η πτώση: η Συμπληρωματική Συνθήκη του 1938 και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Από την οδό της ελληνοτουρκικής φιλίας δεν απομακρύνθηκε ούτε ο Ιωάννης Μεταξάς, ο οποίος από το 1936 –αρχικά ως κοινοβουλευτικός πρωθυπουργός και αργότερα ως δικτάτορας– ανέλαβε την εξουσία στην Ελλάδα. Το κλίμα εμπιστοσύνης και φιλίας ανάμεσα στην Αθήνα και την Άγκυρα αποτυπώθηκε στην υποστήριξη που παρείχε η ελληνική κυβέρνηση στην τουρκική πρόταση για αναθεώρηση της Σύμβασης της Λωζάννης για τα Στενά, πρόταση που κατέληξε στην συνομολόγηση της Συνθήκης του Μοντραί στις 20 Ιουλίου 1936, σύμφωνα με τις διατάξεις της οποίας το καθεστώς αποστρατικοποίησης των Στενών έπαυσε να ισχύει³⁸. Ένθερμος υποστηρικτής της ελληνοτουρκικής συνεννόησης, ο Μεταξάς επιχείρησε να διευρύνει το όρια της διμερούς συνεργασίας, ιδίως στον τομέα της αμυντικής ασφάλειας, πρωτοβουλία που έβρισκε σύμφωνη την τουρκική πολιτική ηγεσία: «Τα σύνορά μας είναι τα αυτά και αι δυνάμεις αι καλύπτουσai αυτά είναι ενιαίαi και αδιάσπαστοι. [...] Είμεθα απολύτως και πάντοτε σύμφωνοι», διαβεβαίωσε τον Μάιο του 1937 τον Έλληνα πρωθυπουργό ο Ατατούρκ³⁹.

Τον Οκτώβριο του 1937 ο Μεταξάς πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Άγκυρα. Έγινε έτσι ο τρίτος κατά σειρά Έλληνας πρωθυπουργός που σε διάστημα επτά

37. Για το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934 βλ. διεξοδικότερα Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο και η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1928-1934: ανέκδοτον κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα: Εστία, 1974).

38. Για τη Συνδιάσκεψη και τη Συνθήκη του Μοντραί βλ. αναλυτικότερα Α. L. Macfie, *The Straits Question, 1908-36* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1993), σ. 213-227.

39. Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό μου ημερολόγιο*, τόμος Δ' (Αθήνα: Γκοβόστης, χ.χ.έ.), σ. 275-276. Πρβλ. ΔΙΑΥΕ, 1937, 25.3, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 1957, Άγκυρα, 31 Μαΐου 1937, όπου μεταξύ άλλων γίνεται λόγος για τη δημοσίευση από το σύνολο του τουρκικού Τύπου σειράς ενθουσιωδών άρθρων με θέμα την ελληνοτουρκική φιλία.

ετών μετέβη στην τουρκική πρωτεύουσα. Οι συζητήσεις που είχε ο Μεταξάς με την τουρκική ηγεσία κατέδειξαν για ακόμα μία φορά την εγκαρδιότητα των σχέσεων ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τη διάρκεια της πολύωρης συνάντησής του με τον Ατατούρκ υπογραμμίστηκαν εκατέρωθεν οι στενοί δεσμοί που συνέδεαν τις δύο γειτονικές χώρες, διαπιστώθηκε η απόλυτη κοινότητα των μεταξύ τους συμφερόντων και τονίσθηκε ιδιαίτερα ότι η ελληνοτουρκική φιλία δεν αποτελούσε μια πρόσκαιρη επιλογή, αλλά αντίθετα έναν μόνιμο σύνδεσμο, τον οποίο τίποτα δεν μπορούσε να κλονίσει⁴⁰. Σε αυτό το πλαίσιο, η παρατήρηση του Έλληνα πρωθυπουργού για την αδιάσπαστη ενότητα του ελληνικού και του τουρκικού στρατού⁴¹ επιβεβαίωσε τη σταθερή προσήλωση της Αθήνας στην αगाστή συνεργασία με την Άγκυρα, υπονοώντας ότι η συνεργασία αυτή είχε πλέον λάβει τη μορφή αμυντικής συμμαχίας.

Στις 27 Απριλίου 1938 υπογράφηκε στην Αθήνα, ύστερα από τουρκική πρόταση, η λεγόμενη Συμπληρωματική Συνθήκη. Βάσει του πρώτου άρθρου, σε περίπτωση επίθεσης ενός ή περισσοτέρων κρατών σε βάρος του ενός εκ των δύο συμβαλλομένων μερών, το άλλο αναλάμβανε την υποχρέωση να εξασφαλίσει την ουδετερότητά του, αποκρούοντας ακόμα με τα όπλα τη χρησιμοποίηση του εδάφους του για τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα, εξάλλου, με το άρθρο 2 της ίδιας Συνθήκης, εάν ένα τρίτο κράτος προέβαινε σε «εχθρική πράξη» εναντίον είτε της Ελλάδας είτε της Τουρκίας, οι δύο κυβερνήσεις θα συνεννοούνταν για την αντιμετώπιση της κατάστασης⁴².

Η Συμπληρωματική Συνθήκη έδειχνε να αποτελεί το απόγειο της ελληνοτουρκικής προσέγγισης, δεδομένου ότι αναμφίβολα διεύρυνε εντυπωσιακά τους διμερείς συμμαχικούς δεσμούς. Όμως στην πραγματικότητα σηματοδοτούσε τα όρια αυτής της συνεργασίας. Η επέκταση των συμβατικών υποχρεώσεων των δύο συμβαλλομένων μερών εκτός του γεωγραφικού πλαισίου της Βαλκανικής Χερσονήσου επιβάρυνε δυσανάλογα περισσότερο την Ελλάδα, αφού η πιθανότητα επίθεσης σε βάρος της μέσω του τουρκικού εδάφους ήταν οπωσδήποτε πολύ μικρότερη απ' ό,τι το αντίστροφο, λόγω ακριβώς της γεωγραφικής πραγματικότητας. Με άλλα λόγια, εάν μία Μεγάλη Δύναμη, όπως π.χ. η Ιταλία, αποφάσιζε να επιτεθεί στην Τουρκία, ήταν σχεδόν βέβαιο ότι θα χρησιμοποιούσε τα ελληνικά νησιά του Αιγαίου, ενώ αντίθετα η στρατιωτική προσβολή της Ελλάδας δεν προϋπέθετε τη χρησιμοποίηση του τουρκικού εδάφους⁴³.

40. ΔΙΑΥΕ, 1940, 8.3, «Περλήψις συνδιαλέξεως λαβούσης χώραν μετά της Α.Ε. του Προέδρου της Τουρκικής Δημοκρατίας και της Α.Ε. του Πρωθυπουργού κ. Μεταξά εν Αγκύρα την 19^{ην} Οκτωβρίου 1937».

41. ΔΙΑΥΕ, 1937, 25.7, Ραφαήλ προς Υπουργείο Εξωτερικών, αρ. 3553, Άγκυρα, 25 Οκτωβρίου 1937.

42. Αλέξανδρος Παπάγος, *Ο πόλεμος της Ελλάδος, 1940-1941* (Αθήνα: Οι Φίλοι του Βιβλίου, 1945), σ. 35-36.

43. Για την κριτική της Συμπληρωματικής Συνθήκης βλ. Παναγιώτης Ν. Πιπινέλης, *Ιστορία της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, 1923-1941* (Αθήνα: Σαλίβερος, 1948), σ. 277-278, και Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945, τόμος Α' (Αθήνα: Εστία, 2002, θ' έκδοση), σ. 252-253.*

Ακόμα χειρότερα, η συνομολόγηση της Συμπληρωματικής Συνθήκης πραγματοποιήθηκε σε μία χρονική στιγμή κατά την οποία το διεθνές σύστημα του Μεσοπολέμου δεχόταν ισχυρούς κλυδωνισμούς. Η ιταλική εισβολή στην Αιθιοπία, ο επανεξοπλισμός της Γερμανίας, η επαναστρατικοποίηση της Ρηνανίας και η πραξικοπηματική προσάρτηση της Αυστρίας στο Γ' Ράιχ αποτελούσαν τα κορυφαία συμπτώματα της κρίσης που σοβούσε. Λίγους μήνες μετά την υπογραφή της Συμπληρωματικής Συνθήκης ο διαμελισμός της Τσεχοσλοβακίας, αποτέλεσμα της επεκτατικής πολιτικής του Χίτλερ και της κατευναστικής διάθεσης της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας, αλλά και η εγκαθίδρυση τον Απρίλιο του 1939 ιταλικού προτεκτοράτου στην Αλβανία, ολοκλήρωναν τον κύκλο των εξελίξεων που αποσάθρωσαν πλήρως το διεθνές σύστημα, οδηγώντας τελικά στο βάραθρο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Η άρδην αλλαγή των γεωπολιτικών δεδομένων συμπαρέσυρε την ελληνοτουρκική προσέγγιση, αφαιρώντας όλα εκείνα τα στοιχεία που είχαν αποτελέσει τη βάση της στο πρόσφατο παρελθόν. Όταν πλέον η Ελλάδα βρέθηκε στη δίνη του πολέμου, η διαπίστωση αυτή έλαβε ακόμα πιο δραματική μορφή, αφού η Άγκυρα αρνήθηκε να τηρήσει τις συμβατικές υποχρεώσεις που απέρρεαν από το Σύμφωνο της Εγκάρδιας Συνεννόησης του 1933, από το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934, αλλά και από τη Συμπληρωματική Συνθήκη του 1938. Αν στην περίπτωση της ιταλικής εισβολής μέσω του αλβανικού εδάφους η Τουρκία μπορούσε να επικαλεστεί το γράμμα των εν λόγω συμφωνιών προκειμένου να αποφύγει να συμπαρασταθεί στην Ελλάδα, σε εκείνη της γερμανικής εισβολής μέσω του βουλγαρικού εδάφους δεν υπήρχε ούτε η τυπική δικαιολογία για τη μη εκπλήρωση των υποσχέσεών της.

Επιλέγοντας την πολιτική της επιτήδειας ουδετερότητας, οι Τούρκοι ιθύνοντες όχι μόνο έδιναν ανάγλυφα το στίγμα της τουρκικής παρασπονδίας, αλλά επιπλέον αποδείκνυαν στην πράξη ότι η διμερής συνεργασία που είχε εγκαινιασθεί δέκα χρόνια νωρίτερα είχε εξαντλήσει τη δυναμική της. Κατά τη διάρκεια, εξάλλου, του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Άγκυρα δεν δίστασε να διαπραγματευθεί, πολλές φορές μάλιστα ταυτόχρονα και με τους δύο αντιμαχόμενους συνασπισμούς (Σύμμαχοι και Άξονας), άλλοτε την έξοδό της στον πόλεμο και άλλοτε την ευμενή της ουδετερότητα, με αντάλλαγμα ελληνικά ή ελληνοκατοικούμενα εδάφη⁴⁴. Μόνο μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν Ελλάδα και Τουρκία εντάχθηκαν στον δυτικό κόσμο, η ελληνοτουρκική φιλία αναβίωσε για ένα μικρό χρονικό διάστημα πριν δεχθεί θανάσιμο πλήγμα λόγω της ανακίνησης του Κυπριακού.

44. Για την ανέντιμη έναντι της Ελλάδας πολιτική της Τουρκίας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Ι. Π. Πικρός, *Τουρκικός επεκτατισμός: από το μύθο της ελληνοτουρκικής φιλίας στην πολιτική για την αστυνόμευση των Βαλκανίων, 1930-1943* (Αθήνα: Εστία, 1996), σ. 123-322. Συνολικότερα για την τουρκική εξωτερική πολιτική κατά την ίδια περίοδο, με αρκετές αναφορές και σε ζητήματα άμεσου ελληνικού ενδιαφέροντος βλ. Frank G. Weber, *Ο επιτήδειος ουδέτερος* (Αθήνα: Θετίλη, 1983, δ' έκδοση).